दिनाङ्क 23-12-20 शास्त्री तृतीय खण्ड, विषय - व्याकरण
ग्रन्थ - परमलघुमञ्जूषा

प्रश्न- आसत्तिनिरूपणं सयुक्तिकं लेख्यम्;

उत्तर- प्रकृतान्वयबोधानुकूलपदाव्यवधानं आसत्तिः। प्रकृतः प्रस्तुतो यः अन्वयबोधः तस्य अनुकूलानां पदानाम् अव्यवधानेन् व्यवधानाभावः आसत्तिरिति। ययोः येषां वा पदानां परस्परम् अन्वयबोधजनकत्वे तात्पर्यं तयोः तेषां वा पदयोः पदानां वा योऽन्वयबोधः प्रस्तुतस्तज्जनकानि यानि पदानि तेषां व्यवधानाभावः आसत्तिः। इयं च ज्ञातैव बोधहेतुर्न तु स्वरूपसतीति बोध्यम्। आसन्नम् आसत्तिमत्, अतएव विशेष्यविशेषणभावे नान्वयबोधः। अनासन्नम् आसत्तिरहितम्। गिरिरग्निमान् इत्यासन्नम्। गिरिर्भुक्तम् ~~भम~~ अग्निमान् देवदत्तेन इत्यत्र गिरिरग्निमत् पदयोर्मध्ये विद्यमानं भुक्तं इति पदं प्रकृतान्वयबोधानुकूलपदानामासत्तिर्भवति। तत्र मन्दा अपि शीघ्रमेव बोधं कुर्वन्ति। एवञ्च तेषमविलम्बेन शाब्दबोधे अत्यावश्यकत्वं बोध्यम्।

अमन्दबुद्धेः व्युत्पन्नस्य। अमन्दबुद्धेरिव्युत्पन्नस्य बोधे इत्यन्वयः। तस्याः आसत्तेरित्यर्थः। स्वौजसौ प्रामाण्यम्। नपदान्त इति सूत्रे भाष्य प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपवलोपाजादेशेन स्थानिवदिति वाच्यम्। न चिकीर्षकः प्रतिदिव्ना, ब्राह्मणकण्डूतिः इत्यादौ स्थानिवद्भावाभावात् स्वरादयो भवन्ति, पञ्चारत्नयः, किर्यौ, वाय्वो - इत्यादौ स्थानिवद्भावात् स्वर दीर्घयलोपादयो न भवन्ति - इत्युक्त्वा तत् तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इहापि लोपोऽपि प्रकृतः आदेशोऽपि। विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयोऽपि निर्दिश्यन्ते। केवलं तेषामभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम् - स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति। आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसम्बन्धः कर्तुं शक्यते न च एतान्यानुपूर्व्येण सन्निविष्टानि। आनुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति। तद्यथा अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति। तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति।

अत्र भाष्यकारस्याशयमाश्रयो यत् स्वरदीर्घयलोपानामनुपूर्व्येण पदान्तरेण व्यवधानसमासत्या पाठाभावेऽपि अजादीनां लोपादीनां द्विवचने लोपादेशस्यासम्भवात् सवर्णादिविधौ तु तस्यैव सम्भवात्तेषां लोपो विशेषणम्। पदान्ते तु

दिनांक 23-12-[illegible]

उपशास्त्री प्रथमवर्ष [illegible]

ग्रन्थ-सिद्धान्त कौमुदी (तनादिगणः)

1 कुर्वन्ति – कृ धातोर्लट्, लटस्थाने तिप्तस्झि इति सूत्रेण झि प्रत्यये । झोऽन्तः इति झकारस्थाने अन्तादेशे । सार्वधातुक संज्ञायां, शपं प्रबाध्य तनादिकृञ्भ्य उः इति सूत्रेण उ प्रत्यये । सार्वधातुकत्वात् गुणे रपरे, अत उत सार्वधातुके इति उ प्रत्यये कुरु अन्ति उपधा दीर्घे प्राप्ते न भकुर्छुराम् इति निषेधे, उकारस्य स्थाने गुणे अवादेशे कुर्वन्ति इति सिद्धम् ।

2 कुर्मः – कृ धातोर्लट् लटस्थाने तिप्तस्झि इति सूत्रेण मस् प्रत्यये सार्वधातुक संज्ञायां, शपं प्रबाध्य तनादिकृञ्भ्य उः इति सूत्रेण उ प्रत्यये सार्वधातुकत्वात् गुणे रपरे । अत उत सार्वधातुके इति उ प्रत्यये उ प्रत्यये नित्यं करोतेः इति सूत्रे उकार लोपे सस्य रुत्वे विसर्गे कुर्मः इति सिद्धम् ।

3 संस्करोति – सम् पूर्वकात् कृ धातोर्लट् लटस्थाने तिप्तस्झि इति सूत्रेण तिप् प्रत्यये अनुबन्ध लोपे । सार्वधातुक संज्ञायां शपं प्रबाध्य तनादिकृञ्भ्य उः इति सूत्रेण उ प्रत्यये । सार्वधातुकत्वात् गुणे रपरे । सम् कर् उति इति स्थितौ सम् परिभ्यां करोतौ भूषणे इति सूत्रे सुडागमे अनुबन्ध लोपे । ~~मकार स्थाने~~ ~~अनुस्वारे कृते संस्करोति~~ ~~अत उत सार्वधातुके इति सूत्रे उ प्रत्यये उकारस्य स्थाने पुनर्गुणः~~ मकारस्य स्थाने अनुस्वारे कृते उकारस्य स्थाने गुणे संस्करोति इति सिद्धम् ।

4 संस्कुर्वन्ति – समपूर्वकात् कृ धातोर्लट् लटस्थाने तिप्तस्झि इति सूत्रेण झि प्रत्यये । सार्वधातुक संज्ञायां, शपं प्रबाध्य तनादिकृञ्भ्य उः इति सूत्रेण उ प्रत्यये । सार्वधातुकत्वात् गुणे रपरे । ~~झोऽन्तः~~ झोऽन्तः इति सूत्रेण झकारस्य स्थाने अन्तादेशे उपधा दीर्घे प्राप्ते न भकुर्छुराम् इति निषेधे उकारस्य स्थाने गुणे अवादेशे कृते सं परिभ्यां करोतौ भूषणे इति सुडागमे अनुबन्ध लोपे संस्कुर्वन्ति इति सिद्धम् ।

अभिनव मिश्र
उपशास्त्री व्याकरण
रा० उ० सं० म० वि० सुलसिया
प्रतापगढ़